

ISSN 2073-333X
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

№5/6 2020

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

АХМЕТ ЯСАУИ
УНИВЕРСИТЕТІ

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ – ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА – LAW SCIENCE

Батырбаев Н. М. ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ РАДИАЦИЯЛЫҚ ЛАСТАНУДАН ҚОРҒАЙТЫН ҚҰҚЫҚ НОРМАЛАРЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ	21
Батырбаев Н. М. ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУ ТУРАЛЫ ЗАҢДАРДАҒЫ ҚОЛАЙЛЫ ҚОРШАҒАН ОРТАҒА ИЕ БОЛУ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	25
Есеналиев А. Е., Тоханова Р. Ж. ШАРУАШЫЛЫҚ ЖҮРГІЗУ МАҚСАТЫНДАҒЫ ЖЕРЛЕРГЕ ЖЕКЕ МЕНШІК ҚҰҚЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ НЕГІЗДЕРІ.....	28
Мирзаев Ш. Ш. ПРАВОВЫЕ СРЕДСТВА КАК ИНСТРУМЕНТЫ ДЕЙСТВИЯ ПРАВА.....	31
Муратаев С. А., Тулаганова Ш. Х. ВОПРОСЫ ДОСУДЕБНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ПУБЛИЧНО-ПРАВОВЫХ ОТНОШЕНИИ В УЗБЕКИСТАНЕ: НА ПРИМЕРАХ АДМИНИСТРАТИВНОГО И УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ПРАВА	36
Нақыпов Б. И., Дадажанова М. К. ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА АҚПАРАТТЫҚ ҚЫЛМЫСТЫҢ ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ЖҮЙЕЛЕНУІ	42
Накипов Б. И., Жаксылыкова Н. Д. КРИМИНОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПОНЯТИИ РЕЛИГИОЗНОГО ФАКТОРА И ЕГО ДЕТЕРМИНАЦИЯ	47
Нақыпов Б. КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАР АРАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТЫҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.....	52
Пошанов Н. Н. ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУ САЛАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК БАҚЫЛАУДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРАТЫН МЕМЛЕКЕТТІК ОРГАНДАРДЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ	57
Пошанов Н. Н. ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУ САЛАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК БАҚЫЛАУДЫ ЖЕТІЛДІРУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ	63
Пошанов Н. Н. МЕМЛЕКЕТТІК ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БАҚЫЛАУДЫ ЖЕТІЛДІРУДІҢ ҰЙЫМДЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ ...	69
Чекмарев В. В., Сутбаева Р. О. НЕГІЗГІ ТЕОРИЯЛЫҚ КОНЦЕПЦИЯЛАР ЖӘНЕ МОДЕЛЬДЕР: ӘЛЕУМЕТТІК-ЕҢБЕК ҚАТЫНАСТАРЫН ТАЛДАУДА ҚОЛДАНУ	74

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PHILOLOGICAL SCIENCE

Абдиханова Н. А., Намен Қ. Ә. КАТЕГОРИЯ МОДАЛЬНОСТИ: ПОНЯТИЕ, ВИДЫ И СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ МОДАЛЬНОСТИ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ	78
Ағабекова Ж. А. АДАМ ПСИХОЛОГИЯСЫНДАҒЫ АНТРОПОНИМДІК КЕҢІСТІК.....	84
Адилбекова Э. С. Абдураимова З. Н. ÖZBEK TÜRKÇESİNDEVE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE ATASÖZLERİNİN TARİHİNE BİR BAKIŞ.....	90
Адилбекова Э. С., Аблаева Р. Б., Асанова З. Ж. HOCA AHMET YESEVİ HİKMETLERİNİN TARİHİ GELİŞİMİ.....	95
Aitbayeva N. K., Berkinbay S. B. ER TOSTIK AND BEOWULF: COMPARATIVE ANALYSIS OF TWO PEOPLE LEGEND.....	99
Aitbayeva N. K., Yeshmurat G. K. THE USAGE OF STYLISTIC DEVICES IN "VANITY FAIR» BY W. THACKERAY AND "ULPAN» BY G. MUSIREPOV	104
Айтбаева Н. Қ., Купешова А. Ж. ТАБУ МЕН ЭВФЕМИЗМДЕРДІҢ СИНОНИМ ТУДЫРУДАҒЫ РОЛІ	108
Айтбаева Н. Қ. ЖЫЛҚЫ МАЛЫНА ҚАТЫСТЫ ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАР МЕН НАНЫМ-СЕНИМДЕР ЖӘНЕ САЛТ-ДӘСТҮРЛЕР ҚАЗАҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНЫҢ АЙНЫМАС БІР БӨЛШЕГІ.....	112

Ахметова Ж. А., Аблаева Р. Б. ҰЛЫ АБАЙДЫ ТАҢУ ЖӘНЕ ТАҢЫТУ АРНАЛАРЫ	116
Балтабаева Д. Е., Аширбекова Л. А., Хамидова Ш. Х. ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДА «ЕР АДАМ» ШЕҢБЕРІНДЕГІ ТІРКЕСТЕР	124
Бейсембаева С. Б., Ералиева А. Е., Сембаева Г. П. БІЛІМ БЕРУДІ ЖАҢАҚАТУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ПЕДАГОГТЫҢ ЖЕКЕ ТҰЛҒАСЫ	128
Бейсембаева С. Б., Ералиева А. Е., Таджибаева Ж. С. ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЖАҢАҚАТЫЛҒАН БІЛІМ МАЗМҰНЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ	132
Бейсембаева С. Б., Купешова А. Ж. КИНЕСИКАЛЫҚ КОМПОНЕНТТЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ АУЫЗША СӨЙЛЕУДЕ БЕРІЛУ ЖОЛДАРЫ	136
Бейсенбеков Ж. Ж., Ауелбеков Е. Б. ОҚУШЫЛАРҒА ДҮНИЕНІ КӨРКЕМ ТАҢЫТУДА ПЕЙЗАЖ ЖАНРЫН ПАЙДАЛАҢУ	141
Бекжан О. Д. УКРАИНАДАҒЫ МАНЫЧ ӨЗЕНІНЕН ТАБЫЛҒАН КӨНЕ ТҮРКІ РУНА ЖАЗУЫНЫҢ МАҒЫНАСЫ	145
Бердалиева Р. Ш., Абдурахман Н. С., Усенова Н. А. НЕВЕРБАЛЬНЫЕ СРЕДСТВА КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА	149
Бердалиева Р. Ш., Минайдарова М. Е., Калматаева Б. М. ОСОБЕННОСТИ СОМАТИЧЕСКИХ ОБЪЕКТОВ	155
Berdaliev R. Sh., Mihanova J. B., Igilikova G. I. NONVERBAL COMMUNICATION IN THE CONTEXT OF MENTAL DIFFERENCES OF COMMUNICANTS	160
Burkitbayeva M. A. SOME EFFECTIVE APPROACHES TO TEACHING ENGLISH INTERROGATIVE SENTENCES	163
Дилдабекова А. К., Киясова К. К. ОПУЩЕНИЯ И ДОБАВЛЕНИЯ КАК ПРИЕМЫ ПЕРЕВОДЧЕСКОЙ ДЕФОРМАЦИИ	168
Ергөбекова Ж. С. ЭПИКАЛЫҚ ОНОМАСТИКАЛЫҚ КОНЦЕПТІЛЕРДІҢ ЭТНОМӘДЕНИ СИПАТЫ	173
Еркибаева Г. Г. ФОРМИРОВАНИЕ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ – УСИЛЕНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА	176
Жалмаханов Ш. Ш., Маретбаева М. Ә., Толысбаева Ә. Т. АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ КӨСЕМ СӨЗДЕРІНДЕГІ ТІЛ МӘСЕЛЕСІ	182
Жалмаханов Ш. Ш., Маретбаева М. Ә., Толысбаева Ә. Т. «КӨП МАҒЫНАЛЫ СӨЗ» ҰҒЫМЫ МЕН ТЕРМИНІНІҢ ТҮСІНДІРІЛУ ТАРИХЫНАН	188
Kasymbekova A. K. COMPARISON OF USING TROPES IN ENGLISH AND KAZAKH LANGUAGES	193
Кайырбаева Ж. К., Барбосынова К. Т. ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ АКЦЕНТУАЦИЯ МӘСЕЛЕСІ	197
Мансұров Н. Б., Темірханов Б. Н. АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫНЫҢ ТАҚЛИДИ ИМАН ТАНЫМЫ	202
Махатаева М. Айдоғмуш Ә., Сартбаева Д. АБАЙДЫҢ «ҚАРА СӨЗДЕРІ» МЕН ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ АУДАРМАЛАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	209
Raikhanova L. K., Zhumataeva S. N. АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ VE ESERLERİ	214
Sagdullaev I. I., Alaydarova A. DIALOGUE AS A SIGNIFICANT COMPONENT OF COHERENT SPEECH	221
Sagdullaev I. I., Atakhanova R. USING THE TECHNIQUE OF DRAMATIZING A FAIRY TALE WHEN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE	225
Sagdullaev I. I., Shadmanova A. METHODOLOGICAL RECOMMENDATIONS FOR THE USE OF FICTION ENGLISH LITERATURE IN ENGLISH LESSONS	229
Толысбаева А. Т., Жалмаханов Ш. Ш., Жундибаева А. К. «АБАЙТАҢУ» КУРСЫН ОҚЫТУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	233
Толысбаева А. Т., Жалмаханов Ш. Ш. М. ҚАШҚАРИДЫҢ «ДИУАН ЛҰҒАТ АТ-ТҮРК» СӨЗДІГІ МЕН ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ ОРТАҚ ЛЕКСИКАНЫҢ ДЫБЫСТЫҚ ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ ФОНОМОРФОЛОГИЯСЫ	238
Толысбаева А. Т., Маретбаева М. Ә., Жалмаханов Ш. Ш. М. ҚАШҚАРИДЫҢ «ТҮРКІ ТІЛДЕРІ СӨЗДІГІ» – ТҮРКІ ТАЙПАЛАРЫ ТАРИХЫ МЕН СӨЗ ТӨРКІНІНІҢ ДЕРЕККӨЗІ	245

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР – ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ – HUMANITARIAN SCIENCES

Zhaksybayeva A., Dauliyeva G. R., Yeraliyeva A. Y. METHODOLOGICAL APPROACHES TO ASSESS THE EFFECTIVENESS OF PUBLIC ADMINISTRATION OF THE DIGITAL ECONOMY	251
Қаратышқанова Қ. Р., Жандарбек З. З. ӘБУ МАНСҰР ӘЛ-МАТУРИДИ МЕН ҚАЗАҚ АҚЫН-ЖЫРАУЛАРЫНЫҢ АЛЛАНЫҢ БОЛМЫСЫ МЕН ИМАНҒА ҚАТЫСТЫ ПАЙЫМДАУЛАРЫ.....	255
Moldatayev K. NUH TUFANI ÜZERİNE BAZI ARAŞTIRMALAR	261
Тұрсын А. Т., Бекбулатова Э. Р., Абдрахманова Г. М. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ САНАСЫН ГЕРМЕНЕВТИКАЛЫҚ ТҰРҒЫДАН ЗЕРТТЕУ.....	265
Шауенов Д. Ш., Назбекова С. Т. ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ДІН МӘСЕЛЕСІ	269
Шынпейіс Г. П., Ашықбаева Г. Д. ҚАЗАҚ ДӘСТҮРІНІҢ ДІНМЕН ҰШТАСА ДАМУЫ –РУХАНИ ЖАҒЫРУДЫҢ ТІРЕГІ.....	275

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ – НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ – ART SCIENCE

Ботақараев Ә. Т., Жүсіпбаев М. Т. ҚАЗАҚ АҢЫЗДАРЫНДАҒЫ ҚОРҚЫТТЫҢ АЛАТЫН ОРЫНЫ	281
Ералин Қ., Алпамысова А. ЭТНОДИЗАЙНЕРЛЕР ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ СӘНДІК БЕЙНЕЛЕУ ӘДІСТЕРІ.....	284
Елеуов С. Е., Шаханбаев М. Н. ҚАЗАҚТЫҢ ҚОЛДАНБАЛЫ ҚОЛ ӨНЕРІНДЕГІ ОЮ ӨРНЕКТЕРДІҢ КӨРКЕМДІК ҚЫЗМЕТІ	301
Ибраева А. У. САХНА САЙЫСЫ БАРЫСЫНДА БІЛІМГЕРДІҢ ПСИХОФИЗИКАЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІН ДАМУЫ	295
Кулетова Ұ. А. ТІЛ ТЕХНИКАСЫ МЕН СӨЙЛЕУ ШЕБЕРЛІГІНІҢ ҮЙЛЕСІМДІЛІГІ.....	298
Мусаев Ж. Е. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ХІХ-ХХІ ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ЖЫРШЫЛЫҚ-ЖЫРАУЛЫҚ, АҚЫНДЫҚ ДӘСТҮРІНІҢ САБАҚТАСТЫҒЫ.....	301
Нұрланова Ұ. Н. КОМПОЗИЦИЯСЫНЫҢ ЕРЕЖЕЛЕРІ МЕН ЗАҢДЫЛЫҚТАРЫ.....	307
Оспанов Б. Ж. СЫР БОЙЫНДАҒЫ ЖЫРАУЛЫҚ ДӘСТҮРДІҢ ҚОБЫЗ АСПАБЫМЕН ҮНДЕСТІГІ.....	311
Сәдібек А. К., Есеналиева Д. Б. ҚОЛӨНЕР– АТАДАН БАЛАҒА ҚАЛҒАН МҰРА	314
Сейтметов К. М. ҚАЗАҚ ТЕАТРЫНЫҢ АЛҒАШҚЫ ҚОЙЫЛЫМДАРЫНДАҒЫ АКТЕРЛІК ШЕБЕРЛІК.....	318
Сейтметова А. М. РӨЛДІ ОРЫНДАУ БАРЫСЫНДА ЗЕЙІН ШЕҢБЕРІНІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	323
Якуб А. ҚАЗАҚТЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ ЖИНАЛУЫ МЕН ЗЕРТТЕЛУІ.....	326

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ - СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ –INFORMATION ABOUT AUTHORS	329
---	-----

ЖАЛМАХАНОВ ШАПАҒАТ ШАРАПАТҰЛЫ

ф. ғ. д., профессор,
Қарағанды медицина университеті

МАРЕТБАЕВА МАРИНА ӘБІЛЖАНҚЫЗЫ

ф. ғ. д., профессор,
Қарағанды медицина университеті

ТОЛЫСБАЕВА ӘДЕМАУ ТҰРДЫБАЙҚЫЗЫ

Филология ғылымдарының кандидаты, доцент

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ КӨСЕМ СӨЗДЕРІНДЕГІ ТІЛ МӘСЕЛЕСІ

Түйін: Мақалада А. Байтұрсынұлының 1912-1930 жылдары баспасөзде жарияланған оннан астам көсемсөзіндегі қазақ тілінің әліпбиі, емлесі, тіл тазалығы, әдеби нормалардың сақталуы, тіліміздің қоғамдық-ағартушылық салаларда қолданысы жайлы пікірлері сараланып талданады. Әліпби құрастыруда дыбыстық қағидаға (усул сотие) сүйене отырып, емледе тілдегі үндестікті дауыссыздарды дауыстыларға бағындыру қажеттігін, баланың бастауыш білімді ана тілінде алуы керек, іс қағаздарының қазақ тілінде жүргізілуі міндетті деген ұстанымдарды заң-ереже етіп ұсынды. Ұсынып қана қойған жоқ, бұл азаматтық позициясын Алаш қозғалысы, партиясы және автономиясы мен Алашорда үкіметінің заң-ереже, жарғы, үкімдерінде берік сақтап іске асырды. Түйіндей келгенде, А. Байтұрсынұлы – ойы, сөзі және ісі ұлты үшін бір мақсатқа бағытталып, сол мақсатқа жетудің міндеттерін атқарған ұлы қайраткер.

Түйінді сөздер: қазақ тілі, әліпбиі, ана тілінде, Алашорда, баланың бастауыш білімі.

ПРОБЛЕМЫ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА В ПУБЛИЦИСТИЧЕСКИХ ТРУДАХ А. БАЙТУРСУНУЛЫ

Резюме: В статье анализируются мнения А. Байтурсунулы в статьях, которые были опубликованы в период 1912-1930 годы, об алфавите и орфографии, чистоте, соблюдении литературных норм и о применении в общественной и образовательной сферах казахского языка. Он придерживался принципам: в составлении алфавита к фонологическому (усул сотие), в орфографии – сингармонии гласных звук, обязательного обучения детей в начальных классах на родном языке, ведение официально-деловых бумаг на казахском языке. Эти позиции он отстаивал в решениях, положениях и уставах движения партии и автономии Алаш, правительства Алашорды. В заключении можно сказать, что А. Байтурсунулы великий деятель у которого мысль, слово и дело – не расходились, они были нацелены для цивилизованного будущего своего народа, и для достижения цели он достойно выполнял свои задачи.

Ключевые слова: образование, статья, казахский язык, алфавит, Алашорда.

PROBLEMS OF KAZAKH LANGUAGE IN THE JOURNALISTIC WORKS OF A. BAUTURSUNULY

Summary: The article analyzes the opinion of A. Bautursunuly, in articles that were published between 1912-1930, about the alphabet and spelling, cleanliness, compliance with literary norms and the use of the Kazakh language in the public and educational fields. He adhered to the principles: in compiling the phonological alphabet (usul sotie), in spelling – the synergy of vowels of sound, compulsory education of children in primary classes in their native language, conducting official business papers in the Kazakh language. He defended these positions in the decisions, regulations and charters of the movement, party and autonomy of Alash, the government of Alashorda. In conclusion, we can say that A. Bautursunuly is a great figure whose thought, word and deed not diverge, they were aimed at the civilized future of his people and to achieve the goal he adequately performed his tasks.

Key words: alphabet and spelling, kazakh language, literary norms.

Ғасырлар тоғысындағы қазақ тілінің тағдыры жайындағы толғаныстарды «Айқап» журналы, «Қазақ» газетіндегі мақалалардың, Алаш партиясы, Алашорда документтерінің Алаш көсемі А. Байтұрсынұлы, М. Дулатовтардың еңбектерінің тарихи шешуші мұраттар атқарғаны аян болып отыр. Ал арнайы жинақ болып басылған еңбектегі [Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер, 1993,

б. 232] Клапрот, А. Құрманбаев, Д. Сұлтанғазиндердің мақалаларынан байқалары – үстіміздегі ғасырдың нәтижелері. Ендеше, А. Байтұрсынұлы бастаған қазақ зиялылары тіл тазалығын сақтау, әдеби тілді қалыптастыру және ұлттық тілдің көркемдік деңгейін, қоғамдық өмірдегі ролін көтеру жолында жанашыр ғана емес, жасаушысы да болды деуге толық негіз бар.

А. Байтұрсынұлы «Қазақ» газетін ұйымдастырғанға дейін «Айқап», «Шора» журналдарында жарияланған еңбектерінде Ы. Гаспринскийдің 1884 жылы ұсынған «Усул жадидін» қолданғанымен, оның көзсіз еліктеушісі болмай, араб әліппесі негізіндегі қазақ жазуы қазақ тілінің төл дыбыстық жүйесіне сүйенетіндігін, тіліміздегі арабизм, парсизм, татаризмдерге қарсы шықты [Байтұрсынов А., 1992, б. 387-395, б. 432-434; Дулатов М., Омаров Е. А., 1991, б. 223-326].

С. Мұқанов күрделі кезең, 1932 жылдың өзінде «Қазақ» газеті «Айқап» шала пісірген нәрселерді дұрыс пісірді, көмескі пікірлерді айқындап, сонымен қатар «Қазақпен» қазақтың тілі туды, таза қазақ тілінде шыққан баспасөз «Қазақ» газеті ғана болды... көпшіліктің пікір көші «Айқаптан» «Қазаққа» ауды» [Мұқанұлы С., 1986, б. 52] деуінен газеттің қазақ тілі мәселелерін сөз етіп қана қоймай, өзі үлгі бола білгендігін бағамдаймыз.

А. Байтұрсынұлы 1912-1926 жылдар аралығында қазақ тілінің келелі мақсат-міндеттер жайында «Жазу тәртібі», «Шаһзаман мырзаға» (1912), «Жазу мәселесі», «Қазақша сөз жазушыларға», «Қазақша оқу жайынан», «Оқыту жайынан» (1913), «Бастауыш мектеп» (1914), «Шекіспей, бекіспейді» (1916) атты тарихи мақалалары жарияланды.

Араб әліппесін қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне қарап түзу мәселесін 1912 жылы «Айқап» журналында жарияланған «Жазу тәртібі» атты мақаласында [Байтұрсынов А., 1992, б. 380-385] алғаш көтеріп, тұңғыш қадам жасады. Қазақ тілінің 43 дыбысын 28 таңбадан тұратын араб әліппесі негізіндегі қазақ жазуын ұсынды. Ахаң жасаған әліппенің Енисей, Орхон. Талас (бұдан былай – ЕОТ) жазулары мен М. Қашқаридың еңбектерімен бірнеше үндес сабақтастықта, салаластықта бағамдауға болады. Мәселен: 1) ЕОТ жазуларында дара дыбыстар саны – 12 [Айдаров Ғ., 1986, б. 16] (А мен Е, Ы мен І, Ө мен Ү әріптері 4-ақ таңбамен белгіленген), ал М. Қашқари ұйғырлар туралы айта келіп, «олар 24 дыбыстан тұратын түркі жазуын пайдаланады» [Кононов А. Н., 1972, с. 13] дейді. Әріптердің ЕОТ жазуында 22, М. Қашқари заманында 24, А. Байтұрсыновта 28 болуы – Y-YIII, XI және XIX ғасыр соңы – XX ғасыр басында түбі бір түркі тілдерінің дыбыстық құрамының өзгергенімен, көп алшақтай қоймағандығы, түркі тілдік артикуляциялық базаның берік болғандығының айғағы; 2) ЕОТ жазуы негізінен силлабикалық (буындық) және фонетикалық (дыбыстық) жазу түрлеріне негізделгендіктен, сөздердің дыбыстық құрамының жуан не жіңішке екендігі қатар келген дауыссыз дыбыстардың жуан не жіңішкелігіне қарай ажыратылады, себебі сөз мағыналарын ажыратуда дауыссыз дыбыстар шешуші роль атқарған [Айдаров Ғ., 1986, б. 20]. Байтұрсыновтың әліппелік реформасында керісінше: «Дауысты дыбыстарға дауыссыз дыбыстар бағынбақшы. Яғни дауысты

дыбыстар жуан айтылса, олардың қатарындағы дауыссыз дыбыстар да жуан айтылмақшы; дауысты дыбыстар жіңішке айтылса, дауыссыз дыбыстар да жіңішке айтылмақшы» [Байтұрсынов А., 1992, б. 381], себебі Ахаң тек қана фонетикалық жазуды басшылыққа алған. ЕОТ жазуы, М. Қашқари пайымдауы мен А. Байтұрсыновтың қазақ әліппесін негіздеуіндегі ең басты ортақтық – сингорманизм, ассимиляция заңдылықтары түркі тілдерінің айнымас ережесі болғандығын дәлелдеулері: 3) М. Қашқари араб әліппесі түркі тілдерінің дыбыстық құрамын толық қамтамасыз ете алмайтындығын XI ғасырда-ақ атап көрсетсе [Кононов А. Н., Советская тюркология, 1972, №1 с. 3-17], А. Байтұрсынов осы мәселенің шешімін қазақ тілінің негізінде канондық қасиетте деп саналып келген араб әліппесіне 938 жылдан соң өзгеріс енгізуі – ерлікке пара-пар іс.

“Шаһзаман мырзаға”, «Жазу мәселесі» атты «Айқап» журналында жарияланған мақалалары – Ш. Жияшев пен Ғ. Мусилердің қазақ әліппесіне қатысты қарсы да қияпастау пиғылдағы жарияланымдарына жазған жауаптары. Ш. Жияшев өз мақаласында Ахаңның араб әліппесіне қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне сәйкес келмейтін дыбыстарына графикалық өзгеріс енгізу арқылы жаңа әліппе түзуін «бірге қозғалмаудың», бұра тартудың белгісі деп түсінеді. «Белгілі бір тілге әліппе құрастыру жеке адамдардың еркі емес, «тіл болса, оның заңы боларға керек. Менің ... жазған сөздерім фонетикаға тиісті сөздер» [Байтұрсынов А., 1992, 391-392 б.] деп, тілдік фактілерден пайымдалған теориялық тұжырымдар екенін баяндайды. «Сізден білімі кем емес» Бөкейханов й және у дыбыстарына «Англия тілінде» де өз алдына әріптер алынбайтынын, себебі олар дауысты дыбыстардан кейін келгенде жарты дауысты болатынын [Байтұрсынов А., 1992, 393 б.] сіз секілді күлкіге көтермей кеңес етіп айтты деп салиқалы пікір алысу мен әдептен озбауға шақырады. Екінші мақалада [Байтұрсынов А., 1992, 385-387 б.] Ғ. Мусиге у, о, ы, е дыбыстарын жазуда графикалық таңбаларды белгілеуде қазақ тілінің табиғатын ескергенін түсіндірді.

1926 жылы «Жаңа мектеп» журналында жарияланған мақаласында Ахаңның өзі де профессор Яковлевтің жақсы әліппе 2 талапқа: 1) тіл дыбысына әріптер түгел жетуі керек, 2) әріп белгісі аз болуы керек. Бұл қасиеттер қазақ әліппесінде бар екендігін айтқанын баяндайды [Байтұрсынов А., 1992, 413 б.].

А. Байтұрсынов жасаған әліппе ғылыми және практикалық жағынан негізделген іс екендігін өз заманында, кейінгі кезеңдерде небір білімпаздар ерекше бағалап жүр. Оған дәлел: А. В. Луначарскийдің жауапты редакторлығымен 1929-1931 жылдары шыққан «Әдебиет энциклопедиясының» I және II томдарында «Казахский алфавит» деген кесте беріліп, «Байтұрсыновский алфавит» деп көрсетеді. Орыс лингвисті Н. Ф. Яковлев 1928

жылы «Математическая формула построения алфавита (Опыт практического применения лингвистической теории)» атты мақаласында Ахаң еңбегін «лингвистикалық тапқыр жаңалық» ("лингвистическое изобретение") деп, Е. Д. Поливанов: «Эту последнюю форму, которую приняла казак-киргизская графика в 1924 году я во всяком случае считаю уже не нуждающейся, в поправлениях и представляющей последний шаг в историческом формировании национальной графики, которым с полным могут гордиться киргизские деятели просвещение – создатели реформы, как крупным культурным завоеванием» (8:36) деп бағалаған. Байтұрсынұлы әліппесін А. А. Реформатский, А. М. Барулин [Джусупов М., 1995, б. 7], А. Н. Кононовтар [Кононов А. Н., /Советская тюркология/ 1972, №1 с. 3-17] және Германия, АҚШ ғалымдары жоғары бағалап, оның өміршеңдігі сондай Қытай, Түркия, Монғолия, Иран қазақтары әлі күнге дейін қолданады. А. А. Реформатский Байтұрсынұлының сингармоорфография принципінің орыс және АҚШ лингвисті, әдебиеттанушысы Р. О. Якобсонның дыбысты графика арқылы беру методынан көп бұрын жасалғандығын ескертеді. Өзбекстандағы қазақ профессор Махамбет Жүсіпов Ахаң жайындағы тұңғыш монография жазып, А. Байтұрсынов әлемдік лингвистика тарихында алғашқы соны жаңалық – сингармоалфавит пен сингармоорфографияның негізін қалап, сингармониялық тілдердің әліппелерін әуелде латын, содан кейін кириллица негізінде құрауға түпқазық болды [Джусупов М., 1995, б. 5] деген батыл да байсалды пікір айтады.

"Шора" журналындағы (1913 ж.) «Қазақша сөз жазушыларға» атты мақаласының мазмұны түркі тілдеріндегі емле де түрік-татар тілдерінің жөнімен жүруі керек деген ойға жауап іспетті. Онда «емле – жазу үшін шығарған нәрсе. Олай болса, тілді ... емлеге ыңғайлау емес, емлені тілге ыңғайлау керек» [Байтұрсынов А., 1992. 395 б.], «егерде Гаспринскийдің сөзін тірілтеміз десек, ұлығ іс үшін ұсақ намысты қойып, түріктің тұнық тілін, түзу емлесін алу керек» [Байтұрсынов А., 1992. 399 б.] дейді.

"Қазақша оқу жайынан" деген мақаласында мұғалімдердің «көбі қазақ тілінде қанша һәм қандай дыбыстар бар екенін жақсы білмейді, көбі қазақ тіліндегі дыбысты араб харыфына қарап есептейді. Араб харыфы дұрыс келмейтін дыбыс қазақ тілінде де бар болса да, жоққа санайды» [Байтұрсынов А., 1992, 434 б.] деп дыбыс пен әріпті, оның ішінде араб және қазақ тілдерінің дыбыстық жүйесін айыра білмегендерді сынға алады. Екінші кемшілігі ретінде оқуды, сауаттандыруды дыбыспен жаттықтырудан бас тамайтындығын айтып, «Оқыту жайынан» деген мақаласында у с у л – ж а д и т (төте оқу) жүйесімен сауаттандырудың 2 түрлі әдіске: у с у л м ә д и е – әріпті таныту арқылы сауаттандыру, у

с у л с о т и е – дыбысты таныту арқылы сауаттандыру болып бөлінетінін, оның ішінде графикалық әдіспен (усул мәдие) емес, фонологиялық әдіспен (усул сотие) үйретудің тиімді екенін ескертеді [Әбдіманов Ө., 1993, 77 б.]. Ал Ахаңның 1912 жылдан бастап бірнеше рет қайта басылған оқу құралдары усул сотие әдісімен жазылғаны белгілі.

"Бастауыш мектеп" атты мақаласында (1919) [Байтұрсынов А., 1992. 435-438 б.] патша үкіметінің бодан елдер мен отар халықтардың ана тілдеріне деген қитұрқы саясатын сынап, бастауыш мектептің оқу тілінің қандай болуы керек екенін мәселе етіп қояды. Мәселен, Россиядағы орыстан басқа елдерде бастапқы білім, алғашқы екі жыл ана тілінде болуға тиіс деген ереже мен жарлықтың екі рет (1906 жыл 31 наурыз; 1913 жыл 14 маусым) шыққанына қарамастан, оқу министрінің «бірден орыс тілімен оқытуды ұнатуы», «хүкіметке керегі – мемлекеттегі жұрттың бәрі бір тілде, бір дінде, бір жазуда» болғанын да ұнату саясатын жүргізіп отырғандығына, ал «әр халыққа керегі – өз діні, тілі, жазуы сақталу» деген мұратты қарсы қояды. «Араб әрпі дінімен бірге келіп қазаққа арналған. Дінмен байланысқан жазу дін жоғалмай, жоғалмайды. Қазаққа газета, журнал, кітаптар жоқ кезінде жоғалмаған тіл газет, журналы шығып, кітаптары басылып ... жатқанда, қазақ тілі жоғалмас» дейді. Сонда алдымен араб әліппесінен, содан соң дінінен айыру Кеңес өкіметінің отаршыл патшалық Россиядан алған авантюристік шовинизм мұрасы болғандай. Дінмен байланысқан жазу жоғалғандықтан, дін жоғалды, екеуі жоғалғандықтан, тіл жоғалуға бет алды... 11 жылдың ішінде (1929-1940 жылдар аралығында) бір халықты 3 рет сауатсыздандыру, яғни 3,5 жылда 1 рет әліппе ауыстыру, халық зердесін жадыбастандырудың «жетілген» түрі болды. Осы тұста «Ұлы Октябрь революциясына дейін қазақтың 2 %-і ғана сауатты болды» деген жала фактіні Ахаңның 1914 жылы жазған мақаласындағы «қазақша хат білушілердің проценті мұжықтардан жоғары» [Байтұрсынов А., 1992, 435 б.] деген пікірімен салыстырсақ, арабша хат танығандар сауатсыздарға жатқызылған ба деген ой туындайды. А. Байтұрсынұлы мақаласын түйіндей келіп: «бастауыш мектеп екі жаққа да зиянсыз, пайдалы болуы үшін бастауыш мектептер оқуы қазақ үшін 5 жылдық боларға тиіс. Әуелгі үш жылда балалар кілең қазақша оқу керек. Соңғы екі жылда кілең орысша оқу керек» дейді. Қазақ тілінде үйретілетін пәндер оқу, жазу, дін, ұлт тілі, ұлт тарихы, есеп, жағрафия, шаруа-кәсіп, жаратылыс жайы деген нақты ұсыныстар жасайды.

Осы кезеңдегі (1914-1916 жж.) тілге қатысты түйткілдердің бірі – татар зиялыларының 1914 жылы Петербургтегі мұсылмандар съезінде «рухани мекеме қағазы» (баспасөз ісі – Ш. Ж.) татар тілінде болсын деп ұсыныс жасап, ақыры «татар-

түрік тілімен» жазылатын болып қабылдануы. Бұл жөнінде Ә. Бөкейханов 1914 жылы «Қазақ» газетінің бірнеше санында жазып [Әбдіманов Ә., 1993, 156-157 б.], жақтасы Жаһанша Досмұхамедов, қарсыласы Бақытжан Қаратаев болғандығына налып жазды. Келесі бір «мүйіздеудің» сорақысы тағы да осы татарлардан 1916 жылы шықты. Қазақ тіліндегі «рухани мекеме қағаздарының» татар баспаханаларына кіріптарлығын пайдаланып, басына түскісі келіп, олар мұсылмандар съезінің шешімін қазақ тіліндегі баспа өнімдерінен талап етті. Алаштың ардақтыларының бірі, орыстарға қазақ тілін үйретудің негізін салушы Телжан Шонановтың 1923 жылы жазғанындай: «Ол кезде мәдени жағынан жоғары тұрмыз деп есептеген татар интелегенциясы өзге түркі халықтарын татарландыру, ішінде қазақ та бар, басқа да ұсақ түркі тайпаларын да ешқандай себеп-салдарсыз татар тектес жұртшылықта татар тілін қабылдасын дегеннен басталған еді. Кезек қазақ тіліне де таянған еді» [Шонанов Т. А., 1992, 126 б.]. Мұндай пиғылдардың «сыбағасын» А. Байтұрсынұлы өзінің «Шекіспей, бекіспейді» атты мақаласында [Әбдіманов Ә., 1993, б. 157-158] берді.

Байтұрсынов 1926 жылы Түркологтардың I съезінде 1905 жылғы революцияға дейін қазақ тілінде баспасөздің болуына рұқсат етілмегендігін өкінішпен еске алады [Байтұрсынов А., 1992, 422 б.]. Қазақ баспасөзінің кенжелеп қалыптасуы, Ахаңның алғашқы оқу құралының 1912 жылдан бастап қана жарық көруі – осы зұлмат фактінің кесепаты.

Алаштың айбынды ардагерлерінің бірегейі Міржақып Дулатов 1912-1926 жылдар аралығында қазақ тілінің түрлі мәселелерін қозғаған «Жазу тәртібі» (1912), «Мұғалімдерге», «Манап» драмасы (1914), «Тіл құрал» (1915), «А. Байтұрсынов» (1922), «Қазақ-қырғыз білімпаздарының I съезінде сөйлеген сөзі» (1924), «Қазақ тілін жүргізетін комиссияның құлағына алтын сырға» (1925), «Қазақ тілінің мұңы» (1926) деген мақалалары жарық көріп, оларда істің, сөздің бәрі А. Байтұрсынұлымен байланыстырыла баяндалған.

«Жазу тәртібі» [Дулатов М., Омаров Е. А., 1991, 223-226 бб.] – Ш. Жияшевтің «Бірге қозғалайық!» атты мақаласына қарсы жазылған мақала. Мұнда М. Дулатов А. Байтұрсынұлына жақтастықтың жөнімен емес, өзіндік пікірлерімен ой тастайды. А. Байтұрсыновтың қазақ тілінде неше дыбыс болса, сонша әріп белгілегенін, сөйтіп артық әріптерді кемітіп, қазақша оқуды оңайлатқаны; не айтылса, соның жазылуы керек екенін ұстанғанын айта келіп, қазақ әліппесіне ф және х әріптері де кірсе екен деген ұсыныс білдіреді. Ш. Жияшевқа «кемшілігімізді көрмей, қатемізді түземей, құр «біз де түркі баласымыз» деп атаның әруағына сүйенумен қазіргі өнер-білімнің қызу заманында бәйгеге қосыла аламыз ба [Дулатов М., Омаров Е. А., 1991, 222-225 б.] деген сауал-

жауап береді.

«Мұғалімдерге» – 1914 жылы «Қирағат» кітабына жазылған алғы сөз. Бұл кітаптың негізгі мақсаты – «өзі білу мен өзгелерге білдіру екі басқа. Білгенін кісіге білдіру, яғни балаларды оқыту – өз алдына бір ғылым. Ғылым – педагогика» [Дулатов М., Омаров Е. А., 1991, 238 б.], демек қирағат – баяндап оқыту әдісі деген сөз. Көркем шығарманы құр саулатып оқыта бермей, оқығанын есте сақтауға, мағына-қасиетін ұғынуға, ойлануға үйрету керек екенін, бұл ретте келтірілген жазу тәртібі негізіндегі ана тілінде оқытудың басты мақсаты екенін түсіндіреді.

«Манап» драмасы» атты мақаласында «Айқап» журналының, біріншіден, бұл драма аудармасын жариялау арқылы «қазақ тілін түзетіп сақтау» мақсатынан ауытқығанын, екіншіден, Алматы уезінің начальнигі Лиханов шығарған драмада қазақ тіршілігінің сорақы, арсыз түрде бұрмаланғаны, аудармасының тіпті сын көтермейтінін, үшіншіден, «әдебиет өрнегі болғандай» журнал алқасына қазақ тілі мен қазақ туралы жазылған материалдарға талғампаздықпен қарауы қажет деген талап қояды.

«Тіл құралы» атты мақаласында А. Байтұрсынұлының «Тіл – құрал» оқулығы қазақ тілінің жалпы қағидаларына сүйеніп, жүйелі тәртіппен баяндалғанын, Ш. Жияшевтің Ахаң дауысты, дауыссыз деп бөлген дыбыстарын оның барлығы жарты дауысты деп «ешуақытта естілмеген жаңа хабар» жеткізіп отырғанын айта келіп, Бұқара, Мекке, Мәдине, Стамбулда оқып қайтқандардың арабшылап, сартшылап, ноғайшылап қайтып жүргенін, олардың шәкірт тіліне кері әсер етіп жүргенін; тіпті өзінің «Оян, қазақты» жазып жүргенде әлгі «әдеби тілдерді» көбірек кіргізгенін, Абайды, Ахметтің «Қырық мысалын» оқып өзінен-өзі ұялғанын, адасып жүргенін; сол кезеңдегі шын қазақша жазып, «тіл мәселесін қолына ала туған» «Қазақ» газеті екенін сөз етеді.

М. Дулатовтың Е. Омаровпен бірігіп жазған «А. Б. Байтұрсынов» атты орысша мақаласы (1922) – ұлы ғалым жөніндегі ең алғашқы биографиялық очерк. Очеркте Ахаңның өмірлік кредосы «Қазақ» газетінің алғашқы санындағы бағдарламалық мақаласында өз тәуелсіздігімізді сақтау үшін бар күшімізді біріктіріп, білім мен мәдениетке жетуге ұмтылуымыз керек; бұл үшін алдымен ана тіліміздегі әдебиетті дамытуымыз қажет болғанын ерекше атап өтеді.

«Қазақ тілін жүргізетін комиссияға ...», «Қазақ тілінің мұңы» атты мақалаларында мемлекеттік тіл қазақ тілін жүзеге асыруға тиісті орындардың жеткілікті көңіл бөлмей отырғандығын және іс қағаздарының, әсіресе аударма іс қағаздарының қазақ тілінде дұрыс жүргізілмейтінін сынайды.

Қазақ тілінің қадір-қасиетін арттыруда Алашорда мен Алаш партиясы орасан еңбек етті. Алаш қозғалысы, Алашорда үкіметі, Алаш партиясы және Алаш автономиясының құрылуы

тарихи қажеттілік болды. Оған Е. Омаров пен Ә. Бөкейхановтардың сөздерін ғана тілге тиек етсек те жеткілікті. Алашорданың Қостанай уезінің комиссары Елдос Омаров Бүкілроссиялық құрылтай жиналысының 1918 жылғы 5 қаңтардағы қаулысына сәйкес Қостанай уезі шаруаларына үндеуінде құрылтай жиналыс Россияны федеративтік демократиялық республика деп жариялап, халықтардың өзін-өзі билеуіне (автономияға) право бергендігін баяндады. Бұдан әрі үндеуде 1917 жылғы ақпан революциясын Петроград жұмысшылары, 1917 жылғы Қазан революциясы большевиктер төңкерісі екені, оған Петроград жұмысшылары мен 4 жылдық соғыстан шаршаған солдаттар қосылды, бұл революция мен төңкеріске халық қатыспай-ақ жаңа өкіметті үнсіз ғана мойындады дей келіп, Россия масқара болып Брест келісімшартына қол қойды, халық онда да қалғыған күйі қалды. Бұдан шығар қорытынды – Россия халықтары мүлгіген ұйқыда, халық өз Отанының тағдырын шешуге қатыспай, қатыса алмай отыр деген сөз. Ендігі міндет халықтарды өз автономиялы мемлекеттерін құруға, сол арқылы Россия мемлекетін қайта нығайтуға, қатысу екенін, ол үшін Қостанай уезі Алаш автономиясына қосылып, Алашорда мен бүкілроссиялық үкіметтердің өкіметін мойындайтынын жария етеді. Ал 1919 жылы 11 ақпанда Әлихан Бөкейханов, бөкейлік Уәлихан Танашев, омскілік Айдархан Тұрлыбаевтар Ішкі істер министрі П. Ф. Коропачинскиймен қазақ халқының мемлекеттік құрылымы жөніндегі ведомство аралық алдын ала жасалған мәжіліске қатысады. Ә. Бөкейхановтан ең алдымен Алашорда үкіметінің пайда болуы тарихын баяндауын сұрайды. Сондағы Әлекеңнің берген жауабының мазмұны: қазақ халқының шын мағынасында өзін-өзі билеуге көшуінің негізі революциялар кезіндегі облыстық қазақ съездерінде алынған болатын. Бүкілроссиялық құрылтай жиналыстың болу мерзімі кейінге қалдырыла берді. Россияны күтпеген оқиғалар жайлап алды. Өкіметті большевиктер басып алғаннан-ақ елде анархияның басталғаны белгілі болды. Сондықтан біз 1917 жылдың желтоқсанында II жалпы қазақ съезіне жиналып, елімізде анархияны болдырмауға, жерімізде большевизмнің таралуына жол бермеуге қаулы қабылдадық. 1918 жылдың маусымында Сібірдегі большевизм билігі құлап, орнына Сібір уақытша үкіметті құрылды. Бұдан кейін Уфадағы мәжілісте директория ұйымдастырылды. Директорияның жеке-дара облыстық үкіметтер өз қызметтерін тоқтатсын деген жарлығына саяси жағдайды түсінгендіктен бағынып, 1918 жылғы 4 қарашадағы жарлықтан соң қол қусырып бос отырмыз дейді. Демек Алашорда үкіметі жік-жік болып атысып-шабысқан Россиядағы нәубеттің қазақ еліне жайылмауы, өз жолдарымен тарихи сәттілікті пайдаланып, тәуелсіз мемлекет болуға талпынғандығын танытады.

Алашорда үкіметі мен Алаш партиясы және автономиясы аласапыран заманда да қазақ тілінің қоғамдық-әлеуметтік функциясы, тіпті тарихи миссиясын іске асыруды күн тәртібінен еш түсірген жоқ. Ол үшін Алашорда үкіметінің мемлекеттік мәртебедегі тіл ретінде қызмет ету мәселесі 1917 жылы (2-8 сәуір) Орынборда, осы жылы 19-22 сәуірде Оралда, жазда 21-28 шілдеде тағы да Орынборда, 20-25 тамыз аралығында Ақтөбеде, Орынборда 5-13 желтоқсанында өткен қазақ съездерінің бастауыш білім, сот ісі, оқу-ағарту, баспа, діни істеріне қатысты қаулыларында, Алашорда үкіметі, Алаш партиясының «Қазақ» газетінің 1917 жылдың 21 қарашасында жарияланған Бағдарламасының 5,9-параграфтарында мәселе ретінде қойылып, іске асырыла бастады. Бірінші съезде бастауш мектеп жөнінде ұлдар мен қыздар бірге оқып, алғашқы 3 жылда ана тілінде оқу керек десе, үшінші, төртінші съездерде екі жыл болсын деген де шешімге келеді. Сот процесі және істер қазақ тілінде жүргізіліп, қазақ балаларының білім алуы үшін мектептен бастап университеттерге дейін ашылуы керек екенін мақсат етеді. Қазақ тілінде газет-журнал, кітаптар мен оқулықтар жасалып, жазу тәртібі «Қазақ» газетінің ережелерін басшылыққа алып, баспаханаларды қазақша шрифтермен қамтамасыз ету керек екенін нақты адамдарға міндеттейді. Алашорданың 1917 жылғы желтоқсанында болған, жалпы қазақтың съезінде М. Дулатовтың қазақта медресе мен мектептің, молда мен мұғалімнің тапшылығын, оқулықтың жоқтығын көтерген баяндамасы бойынша бастауыш және орта қазақ мектептері үшін оқулық жазу жөнінде 5 адамнан тұратын комиссия құрылды. Комиссияға оқулық құрастырумен бірге: 1) ұлттық мектеп бағдарламасы, 2) мұғалімдерге арналған нұсқаулар, 3) бала тәрбиесіне қатысты кітаптар, 4) қазақ мектептеріндегі халық ағарту ісінің ережесін белгілеу, 5) қазақ тілінің жазу тәртібін түзу, 6) халыққа пайдалы деген кітап-кітапшаларды қазақ тіліне аудару сияқты міндеттерді жүктейді. Бұл істі 1918 жылдан бастап, комиссия ісінің барысын газет бетінде жариялап отыруға қаулы қабылдайды.

Алаш партиясының Бағдарламасының 5-параграфы сот ісіне арналып, «соттар жергілікті тілді білуге тиісті. Әртүрлі ұлттар аралас жерлердегі жауап алу мен сот шешімі саны жағынан басым ұлттың тілінде болуы керек. ... Ал қазақтар көп жердегі іс қарау қазақ тілінде жүргізіліп, заседательдер қазақ болуы керек» дейді.

Жергілікті халықтың табиғи да заңды қызметіне тұсау салу 1918 жылғы 4 қарашада (Омбыда) Бүкілроссиялық уақытша үкіметі Алашордаға арналған Жарлығында бұл үкіметтің таратылып, барлық мемлекеттік басқармаларының бір Министрлер кеңесіне бағынатынын жариялаудан басталады. Осы жарлықтың негізінде «Сібірдегі ұлттар автономиясының шекаралары жөніндегі негізгі ережелер» деген қаулы қабылдайды.

Қаулының 4-тарауының I-тармағында жекелеген ұлттарға: «Бастауыш оқу орнынан бастап жоғары оқу орындарына дейін ұйымдастыруға мүмкіндік беріліп, оларда жергілікті тілмен қатар арнайы оқылатын пән ретінде орыс тіліне де жеткілікті орын берілуі тиіс делінсе, 3-тармағында: «Халықтың 50%-ті жергілікті тілде сөйлесетін ауылдық, қалалық басқару орындарында және іс қағаздарын жүргізуде де орыс тілі жергілікті тілмен тең дәрежеде қолданылады, «жергілікті басқару органдары мен соттары мемлекеттік мекемелермен орыс тілінде қатынас жасайды», ал 7-тарауында: «Жергілікті тілмен сөйлеушілер саны 50%-тен аз жерлерде елге қолайлы болу үшін лауазым иелері мен мемлекеттік мекемелердің қызметкерлері мүмкіндігінше жергілікті тілді жеткілікті дәрежеде білетін адамдардан тағайындалады» деген солқылдақ сөздермен мәймөңкелейді. Ерекшеленген тұстардың мазмұны уақытша ғана ғұмыр кешкен «уақытша үкіметтің» орыс тілін қазақ еліне ұлы орыстық шовинизм пиғылымен таңа түсуінің кеселді де кесапатты жалғасы болды.

Тарихқа ой көзімен қарасақ, ұлттық мемлекеттің нығаюы, ұлттық мәдениеттің өркендеуі және ұлттық тілдің қалыптасуы (тілді сақтау, тілдің тазалығы, әдеби тіл қалыптастыру), оның ғылыми грамматикасының жазылуы, мәселен ХІҮ-ХҮІІ ға-

сырлардағы Қайта өрлеу дәуірінде, феодализмнің күйреп, діни мәдениеттің әлсіреуімен, рухани мәдениет философиямен, жаратылыстану ғылымдарымен тығыз байланысқа көшкен жағдайда іске асады...

Тілдің жалпы мәселелері тілдің әлеуметтік-қызметтік (функционалдық) рөлін айқындаудан, яғни тіл мен оның иесі болып табылатын халықтың қарым-қатынасы мен қоғамдық өмірдегі қызметтерін айқындаудан басталады. Осы тұрғыдан алғанда, А. Байтұрсынов бас болып бағдарламалы түрде қолға алған қазақ тілінің мәселелерін оның ұлттық әдеби тіл болуын, әдеби тіл болудың басты шарттарының бірі жазбаша түрде дамуын, жазу мәдениеті даму үшін жетілген әліппенің болуы керек екенін; ұлттық әдеби тіл қалыптасып даму үшін қоғам өміріне белсене қызмет етуі қажет екенін, ұлттық мемлекетке қызмет ету үшін көркем әдебиет, ғылыми-педагогикалық еңбектер (мектептен бастап жоғары оқу орындарының оқулығына дейін және ғылыми-көпшілік кітаптардың жазылуы) мемлекеттік құрылымның іс қағаздарының тіліне айналуы керек екенін, демек тілдің қоғамдық-әлеуметтік және тарихи функциясын жете түсініп, жетілдіре түсуге бүкіл ғұмырын сарп еткендігіне жоғарыда баян еткен еңбектерінің мазмұнынан-ақ зерделеуге болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақ тілі жөніндегі революциядан бұрынғы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1993. – 232б.
2. Байтұрсынов А. Тіл тағлымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 455 б.
3. Дулатов М., Омаров Е. А., Байтұрсынов (библиографический очерк) // Дулатов М. Шығармалары. – Алматы, 1991. – 353 б. – Б. 295-302.
4. Мұқанұлы С. XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. – Қызылорда, 1932. –180 б.
5. Айдаров Ғ. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Мектеп, 1986. – 182 б.
6. Кононов А. Н. М. Кашгарский и его «Дивани луғат ит-турк» // Советская тюркология, 1972, №1. – С. 3-17.
7. Әбдіманов Ө. «Қазақ» газеті. –Алматы: Қазақстан, 1993. –168 б.
8. Поливанов Е. Д. Новая казак-киргизская (Байтұрсыновская) орфография. Бюллетень Среднеазиатский гос. университет. – Вып. УІІІ. –Ташкент, 1924.
9. Джусупов М. Фонемография А. Байтұрсынова и фонология сингармонизма. -Ташкент: 1995. – 223 с.
10. Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов (До октябрьский период). Подготовил Кононов А. Н. – Москва: Наука, 1974. –300с.
11. Шонанов Т. А. Байтұрсынұлы халық ағарту және әдебиет саласында // «Жұлдыз» журналы, 1992. – №2. Б. 123-128